

Naamiaisten loppu

Richard Sennettin näkökulmia julkisuuden rappioon

Ritva Leino
Esa Väliverronen

"Nyt viisaus ja vauraus ovat hyvin hoidettu vaaleahko iho, tasaisuus, tavallisuus, konstai-lemattomuus; on kaunista, kun ihminen vanhenee arvokkaasti ja näyttää ikäiseltään; on arvokasta, että ihminen näyttää persoonallisesti itseltään ilman ylimääräisiä kikkailuja."

Kirjoituksessaan Vaatteiden katoava viesti¹ Teppo Turkki asettui puolustamaan oman persoonallisuuden ilmaisua. Autenttisen persoonallisuuden etsinnässä Turkki ei ole yksin. Todellista minää on etsitty ulkoasusta aktiivisesti jo viime vuosisadalta lähtien. Aikansa dandy Oscar Wilde sisällytti ajatuksen näytelmäänsä: tärkeintä on olla aito.

Amerikkalainen sosiaalipsykologian professori, teatterikriitikko ja kirjailija Richard Sennett² pitää kirjassaan *The Fall of Public Man* (New York 1976) autenttisen persoonallisuuden jäljittämistä ongelmallisena. Hänestä roolien ja naamioiden vaihtoon perustuva epäpersoonallinen kanssakäyminen on keskeinen edellytys toimivalle julkisuudelle. Kirjassaan Sennett tutkii julkisen elämän kanssakäymismuotojen ja käyttäytymistapojen muutosta 1700-luvun alkupuolelta nykypäivään. Tuota muutosta hän diagnostisoi julkisuuden psykologisoitumisena.

Privaatti ja julkisuus ovat menneet sekaisin,

väittää Sennett. Uusi intiimisyyskultti on tunkeutunut julkisen elämän kanssakäymismuotoihin ja tuhonnut perinteisen julkisuuden. "Itsensä tuntemisesta on tullut päämäärä sen sijaan, että se olisi keino tuntea maailmaa" (4). Sennettin peruskysymys kuuluu: miksi ihmiset nykyisin julkisessa kanssakäymisessä etsivät vain omaa tai toisten 'autenttista minää' ja miksi julkisuuden perusta, kiinnostus vieraisiin ihmisiin ja yhteiskunnallisiin kysymyksiin, on kadonnut?

Sennettin kirja herätti aikanaan huomiota varsinkin privatisoitumisen, ja narsistisen kulttuurin³ kritiikkinä. Näitä modernin suurkaupunkielämän herättämiä vastareaktioita hän kutsuu 'intimiteetin tyrannioiksi'. Kirjassaan Sennett tutkii mm. teatteria, politiikkaa, pukeutumista, kahvilakulttuuria ja jäljittää modernien joukkotiedotustapahtumien syntyä. Tässä artikkelissa käsittelemme lähinnä Sennettin näkemyksiä julkisuudesta, julkisen ja yksityisen suhteesta, teatterista ja pukeutumisesta.

Sennett ja Habermas

Pinnalta katsoen Sennettin tutkimuskohde on sama kuin Jürgen Habermasin runsaat kym-

menen vuotta aikaisemmin ilmestyneessä kirjassa *Strukturwandel der Öffentlichkeit*: 1700-luvun valistuneen julkisuuden asteittainen rappeutuminen modernissa yhteiskunnassa. Molempien lähtökohtana toimivalle julkisuudelle on yksityisen ja julkisen selkeä eriytyminen. Heidän tapansa käsitteellistää julkisuus eroavat kuitenkin selkeästi toisistaan. Habermas tutkii julkisuutta nimenomaan yhteiskunnallisena organisoitumisperiaatteena ja rationaalisen keskustelun alueena. Sennett on puolestaan tässä mielessä empiristi: häntä kiinnostavat kaikki ei-yksityisen tai ei-intiimin kanssakäymisen muodot.

Teoreettisen ja metodologisen rajoittuneisuutensa Sennett kääntää edukseen käsitellessään laveammin historiallista aineistoa. Toisaalta Sennettin tutkimuskohteen määrittely jää hiukan hämäräksi: onko se julkisuuden rakennemuutos, ihmisen psyydessä tai mentaliteettimuodoissa tapahtuneet muutokset vai kuten hän itse alustavasti määrittelee, teoria "julkisesta ilmaisusta" (6).

Sennett viittaa ohimennen Habermasiin kritisoiden tätä epäsuorasti historiallisen ja sensitiivisen tutkimusotteen puuttumisesta sekä tukeutumisesta Marxin tulkintaan privatisoitumisesta porvarillisessa yhteiskunnassa (31-32). Sennett irtisanoutuu myös julkisuuden luokkaperusteisesta määrittelystä puhuen porvarillisen julkisuuden sijasta Ancien Régimen julkisuudesta. Sennettin ja Habermasin tutkimustavassa on silti selkeä yhtäläisyys: sekä porvarillinen julkisuus että Ancien Régimen julkisuus ovat ideaalityyppejä, joiden avulla kritisoidaan modernin kapitalistisen yhteiskunnan julkisuusmuotoja⁴. Myös Sennettin suhde historialliseen aineistoon on – hänen omista väitteistään huolimatta – selkeästi valikoiva: häntä kiinnostavat lähinnä vain ne julkisuuden kehityspiirteet, jotka sopivat valittuun teoriaan.

Toisaalta Sennett on tutkijanakin ennen kaikkea kirjailija, joka ei aina pyri täsmällisiin määrittelyihin ja huolellisiin perusteluihin, vaan antaa värikkään ja konkreettisen kuvauksensa kuljettaa tekstiä eteenpäin.

Ancien Régimen julkisuus

Ancien Régimeä käytetään yleisesti feodalismien synonyymina, mutta Sennett rajoittaa termin Tocquevillen tapaan 1700-lukuun, aikaan jolloin "kaupallinen ja hallinnollinen byrokraatia kasvoivat samaan aikaan kuin valtiossa vielä pidettiin kiinni feodaalisista etuoikeuksista" (47). Uusi julkisuus kehittyi voimakkaasti kasvavissa suurkaupungeissa, erityisesti Lontoossa ja Pariisissa nousevan porvariston ja laskevan aristokratian ympärille. Kahviloista, toreista, puistoista, teatterista ja oopperasta muodostui julkisen elämän keskuksia.

Nykyinen käsityksemme julkisuudesta on vahvasti sidoksissa siihen, että 1600-luvulla 'julkinen' sai modernin valtio-oikeuden syntymisen myötä 'valtiollisen' merkityksen⁵. Toinen olennainen tekijä julkisuuden historiassa oli julkisuuden ja yksityisyyden eriytyminen, jota vastasi kulttuuri – luonto erottelu. Julkisuuden ja yksityisyyden suhteisiin vaikutti varsinkin perheinstituution kehitys julkisesta elämästä erilliseksi privaatin alueeksi 1700-luvulla.

1700-luvun Lontoossa ja Pariisissa kaupunkijulkisuuden eriytyminen ja väestön kasvu merkitsi muutoksia perinteisissä kanssakäymismuodoissa. Kaupungista kehittyi miljöö, jossa toisilleen vieraat ihmiset jatkuvasti kohtasivat. Vanhat, säätyjakoon perustuvat koodit ja erottelut eivät enää pätenneet kun ihmiset joutuivat tekemisiin heille täysin tuntemattomien ihmisten kanssa. Uudessa tilanteessa ihmiset yrittivät luoda sellaisia kanssakäymisen muotoja, jotka toisivat järjestystä

kaupunkielämän sekasortoon. Uusi julkisuus perustui epäpersoonalliseen kanssakäymiseen. Se oli ulkoisesti hyvin konventionaalista (pukeutuminen, eleet, tavat), mutta käyttäytymisen etäännyttäminen omasta persoonallisuudesta mahdollisti rikkaan ilmaisuuden.

Ancien Régimen julkisuutta edusti tyypillisimmillään kahvila. Kahvilakeskustelun periaatteina olivat Sennettin mukaan avoimuus, vapaus puhua kenelle tahansa ja epäpersoonallisuus. Kahvilassa oli sopimatonta udella tietoja keskustelukumppaninsa sosiaalisesta asemasta tai yksityisistä asioista. Sennettin mukaan tämä merkittiin ahtaat luokkarajat ylittävän keskustelukulttuurin syntymistä. Lähtökohtana oli fiktio, että sosiaalisia eroja ei ollut olemassa (81-82). Sennett liittyy kahvilakulttuurin rooleihin, naamioihin ja näyttelemiseen. Yhtä hyvin sen voisi nähdä edustavan Antiikin poliksen ideaa julkiseen keskusteluun perustuvasta päätöksenteosta.

Kahvilakulttuuri kukoisti varsinkin Lontoossa, jossa kahviloista muodostui myös merkittäviä informaatiokeskuksia. Useat kahvilanomistajat toimivat lehdenkustantajina. 1729 lontoolaiset kahvilat yrittivät jopa saada monopolin lehdenkustantamisessa. Niihin kytkeytyi myös vakuutustoiminta, esimerkiksi Lloyd's aloitti kahvilana.

Näyttelemisen ilmaisuna

Rakentaessaan teoriaa julkisesta ilmaisusta Sennett on kiinnostunut ennen muuta teatterista, näyttelemisestä ja rooleista. Puhuessaan ilmaisusta hän viittaa "näyttelemiseen tapojen, konventioiden ja rituaalisten eleiden muodossa" (29).

Sennett käsittelee teatteria sekä kulttuurisena instituutiona että sen aikaisen julkisen ilmaisumuodon symbolina. Näyttämö edusti

tuolloin dramatisoitua kadun elämää. Sennett löytää yhtäläisyyksiä teatterin näyttämöltä ja suurkaupungin kadun elämästä. Silta näyttämön ja kadun välille muotoutui hänen mukaansa kahdesta periaatteesta, joista toinen koski puhetta ja toinen ruumista. Ruumiiseen suhtauduttiin kuin mannekiiniin, vaateen telineseen ja puhetta pidettiin paremminkin merkinä kuin symbolina. Puhe, käyttäytyminen tai ulkoasu eivät viitanneet mihinkään sisäiseen minään, kätkeytyyn persoonallisuuteen. Kaiken takaa oli turha etsiä "autenttista persoonallisuutta" tai "aitoa merkitystä". Sennettin mukaan ilmaisu viittasi vain itseensä, se oli ei-symbolista vuorovaikutusta.

Vaikka käyttäytyminen oli ulkoisesti konventionaalista, se ei suinkaan ollut este spontaanisuudelle. Etäisyyden otto ei estänyt ilmaisuuden ekspressiivisyyttä, vaan roolin kautta ihmiset pystyivät ilmaisemaan omia tunteitaan. Näyttelemisen oli samanlaista näyttämöllä ja kadulla; katsojat ja näyttelijät elivät samassa maailmassa. Sennett nojaa vanhaan theatrum mundi traditioon, käsitykseen yhteiskunnasta teatterina. Tätä näkemystä toteuttivat mm. Petronius *Satyriconissa* ja Balzac *Inhimillisessä komediassaan*.

Teatterissa yleisö oli osa näytelmää ja osallistui näytelmän kulkuun samoin kuin kuka tahansa saattoi puuttua kahvilassa mihin tahansa käynnissä olevaan keskusteluun. Sennettin mukaan 1600-luvulla näyttelijä oli palvelija, joka taitojensa avulla pyrki miellyttämään isäntäänsä. Isäntä valitsi ja kutsui yleisön. 1700-luvulla yleisö "kutsui" itse itsensä katsomoon. Se osallistui aktiivisesti näytelmän kulkuun, osoittaen äänekkäästi ivahuudoin, torventoitotuksin, vihellyksin tai kyynelein pitämisenä tai ei-pitämisensä asteen. Näyttelijöitä pidettiin yleisön palvelijoina, joiden tehtävänä oli tarjota huvia. Näytelmät olivat pääasiassa yleisölle vanhastaan tuttuja eikä niiden

ymmärretty symboloivan todellisuutta, vaan ne loivat sitä omien muotojensa kautta.

1800-luvun julkisuus: hiljaisuuden kuria

1800-luvulla alkanutta julkisuuden muutosta Sennett luonnehtii "persoonallisuuden tunkeutumisiksi julkisuuteen". Aikaisemmat konventionaaliset käyttäytymismallit korvattiin normatiivisella käsityksellä "autenttista" ja persoonallisesta itseilmaisusta. Kaikki ilmiöt saivat immanentin merkityksen: "naiivi" näyttelijän näkökulma hylättiin ja kaikilla eleillä ja toiminnoilla nähtiin merkitys, ne olivat ilmaisia persoonallisuudesta. Tämä merkitsi rajoituksia kanssakäymisessä, koska ihminen joutui tietoisemmin kontrolloimaan käyttäytymistään.

Emotionaalista ja spontaanista itsensä esittämisestä tuli tietyn ryhmän, näyttelijöiden (taiteilijoiden) yksinoikeus. Yleisön oli vaiettava. 1800-luvun "public man" on näyttelijä, jolta on ryöstetty hänen taiteensa: hän ei voi esittää roolejaan, ainoastaan "autenttista persoonallisuuttaan". Julkisesta esiintymisestä tuli harvojen oikeus, tähtien ja poliitikkojen. Tämä merkitsi samalla, että taide ja yhteiskunta erosivat toisistaan, joko näyttelijöihin ja katselijoihin syveni.

Muutoksen aiheuttajina Sennett näkee "kapitalismin" ja "sekularismin", joista hän kuitenkin puhuu vain yleisellä tasolla. Hän perustelee ihmisten uskomusjärjestelmässä tapahtuneita muutoksia mm. tieteellisen positivismin ja evoluutioteorian kehityksellä. Kun välitön havainto syrjäytti jumalallisen tiedon, ihmisen oma kokemus muodosti maailman rajat. Välittömiin havaintoihin perustuvien erojen tekemisestä tuli sosiaalisen elämän perusta.

Käsitysjärjestelmissä tapahtuviin muutok-

siin tai narsistisen kulttuurin syntymiseen nojaava selitysmalli on monessa suhteessa ongelmallinen. Kiinnostavampia sen sijaan ovat Sennettin analyysit 'julkisuuden geografiassa' ja julkisuusmuodoissa tapahtuneista muutoksista. 1800-luvun uudet asuntoalueet rakennettiin luokkajajon mukaisesti, rakentaminen suosi pienen piirin 'lokalismia', uudet julkiset tilat loivat lisää näkyvyyttä, mutta eivät edellytyksiä eri luokista ja ryhmistä tulevien ihmisten kanssakäymiselle. Teatterissa uudet tilaratkaisut eristivät näyttämön ja yleisön toisistaan. Samaan tapaan uusi 'tavarajulkisuus' kiinteine hintoineen tyrehtytti perinteisen ostajan ja kauppiaan välisen vuorovaikutuksen.

Näyttämö alkoi elää omaa elämäänsä; yleisö tyytyi osaansa hiljaisuudessa eikä enää puuttunut näyttämön tapahtumien kulkuun omilla kommentillaan. Tunteiden hillitsemisestä teatterissa tuli keskiluokkaisen yleisön tapa erottautua työväenluokan "primitiivisistä" käytöstavoista. Puhuminen kesken esitystä osoitti "huonoa makua". Yleisö ei enää reagoi esityksiin, se vain katseli. Sallittua olivat ainoastaan aplodit. Sennett huomauttaa, että loppuaplodit vakiintuivat vasta 1870-luvulla. Esimerkeillään Sennett osoittaa, että moderni joukkotiedotus vain uusintaa tämän jaon näyttelijöihin ja katselijoihin.

Kahviloiden julkista puhetta uhkasivat klubit ja julkiset puistot. Klubit, jotka alkoivat yleistyä hitaasti 1700-luvun puolivälissä eivät ylläpitäneet enää julkisen ja yksityisen puheen välistä eroa. Sisäänpääsy rajoitettiin vain jäseniin ja näin jokainen saattoi kontrolloida sitä, kenen kanssa hän antautui puheisiin. Kahvilapuheen epäpersoonallisuuden korvasi persoonallisuus: tärkeää ei ollut mitä puhui, vaan kenen kanssa puhui. Puistokävelystä tuli muotia vuosisadan puolivälissä Pariisissa ja Lontoossa. Osaltaan puistot laajensivat julki-

suuden aluetta, mutta samalla uusi muoti merkitsi keskustelun tyrehtymistä. Kommunikoitiin yleensä hatun nostamisen ja pään nyökkäämisen varaan. Hallitsevaksi periaatteeksi tuli vaikeneminen.

"Hiljaisuuden kurin" myötä spontaanisuus katosi persoonallisuuden astuessa julkisuuden näyttämölle. Välitön ilmaisu ja kontrolloimattomat tunteet suotiin vain "hulluille" ja "epänormaaleille".

Kun aikaisemmin julkisuutta hallitsi vapaa keskustelu, nyt toisilleen tuntemattomilla ihmisillä ei enää katsottu olevan oikeutta puhua keskenään. Julkisuudessa ikään kuin näkyvät seinät laskeutuvat ihmisten välille, jokaisella on oikeus tulla jätetyksi itsekseen. Suurkaupungin katu koettiin viidakkona, jossa jokaisen oli suojeltava itseään toisten lukevilta katseilta. Katseen avulla ihminen määrittelee itsensä ja ympärillä olevat ihmiset. Vaikeneminen pönkitti silmän valtaa, Balzac puhui "silman gastronomiasta".

Sennettin tulkinta julkisuuden kehityksestä on kiinnostava, joskin melko yksioikoinen. Ancien Régimen julkisuutta lieneekin järkevintä pitää ideaalityyppinä, joka toimii kritiikin perustana. Eräs keskeinen puute Sennettin analysissa on yhteiskunnallisten vallankäytön muotojen sivuuttaminen: myös Ancien Régimen julkisuuden rituaaleja ja konventioita olisi hyödyllistä tarkastella vallankäytön kannalta. Ongelmallista on myös julkisuuden personoitumisen ja intimisoitumisen näkeminen kaikkialle tunkeutuvana lineaarisena prosessina. Esimerkiksi ihmisten suhdetta moderneihin joukkotiedotusvälineisiin on tuskin järkevää tarkastella pelkästään tästä näkökulmasta.

Ilmaisusta itseilmaisuuksiin

Persoonallisuuden tunkeutuminen julkisuu-

teen näkyi myös ulkoasun merkityksen muutoksena. Sennett korostaa, että 1700-luvun puolivälissä vaate oli vielä kiinteästi yhteiskunnalliseen asemaan sidottu merkki. Ulkoasut olivat sosiaalisen aseman indikaattoreita. Aatelisen erotti kauppiasta, palvelijan työläisestä ja jokaisella ammattikunnalla oli oma asunsa. Erityisesti aateliston ja ylemmän porvariston puvut olivat hyvin monimuotoisia: valtavia peruukkirakennelmia, ihomaaleja ja jopa maskeja käytettiin yleisesti. Ruumis oli pelkkä vaateen teline. Vaatteilla oli käyttäjänsä tai hänen ruumiistaan riippumaton itsenäinen merkityksensä. 1700-luvulta lähtien tehtiin myös ero pukeutumisessa julkisuuden ja privaatin välille. Kotonaan ihmiset alkoivat pukeutua väljiin ja yksinkertaisiin vaatteisiin, kun taas kadun ja teatterin näyttämöllä pukeuduttiin tarkoin kunkin aseman ja roolin edellyttämällä tavalla. Teatterin rooliasut eivät eronneet katuasuista.

Kun persoonallisuus tunkeutui julkisuuteen, ilmaisusta tuli itseilmaisua. Balzac kuvaa kirjassaan *Kadonneet illuusiot*, miten ulkoasujen pienistä yksityiskohdista tuli symbolisia merkkejä: kauluksen muoto, takin napit, kankaan laatu, saappaiden nahka "leimasivat" kantajansa. Kun ulkoasuja alettiin lukea, pukeutuminen teatterissa ja kadulla erosi toisistaan. Rooliasut ilmestyivät teatterin näyttämölle, mutta kaupungin kadulla roolileikeistä siirryttiin persoonallisuuden ilmaisuun. Ulkoasujen dekodauksen kanssa samanaikaisesti kehittyi lääketieteessä poikkeavuuksien ja erilaisten luonnetyyppien luokittelu fyysisten erityispiirteiden pohjalta. Bertillon kallonmittausten perusteella pyrittiin tulevat rikolliset tunnistamaan pään muodon perusteella.

Massatuotannon, tavaroiden määrän kasvun ja esinekielen syntymisen myötä, jokaisen oli yhä tarkemmin mietittävä, mitä halusi "viestittää" itsestään. Esineitä ryhdyttiin mys-

tifioimaan ja niistä tuli sosiaalisia hieroglyfejä. Vaate ilmaisi paitsi persoonallisuutta teki myös sukupuoliroolit entistä näkyvimmiiksi, johon Sennett tekstissään ainoastaan viittaa. Tarkastellessaan modernin myötä syntyvää "hiljaisuuden kuria" hän ohittaa sen miten valta normalistamalla ja välineellistämällä tekee subjekteista alamaisia. Samoin pukeutumisesta kirjoittaessaan Sennett sivuuttaa kysymyksen, miten persoonallisuuden tunkeutuminen julkisuuteen hyödynnettiin muodin systeemissä. Tämä näkyy varsinkin muotijulkaisujen tavassa kehittää erilaisia tyyppejä (esim. viileä, klassinen, urheilullinen) ja kehottaa ihmisiä löytämään oma tyyppinsä ja pukeutumaan "omaksi itsekseen"⁶. Sennett puhuu ulkoasusta ja ilmaisusta, mutta lähes unohtaa muodin pukeutumista organisoivana kategoriana.

Modernissa yhteiskunnassa persoonallisuuden ilmaisemiseen liittyy jatkuva ristiriita. Kun julkisuudessa tulee yhä tärkeämmäksi erottautua ilmaisemalla omaa persoonallisuuttaan, sarjatuotetut, entistä samankaltaisemmat vaatteet syrjäyttävät käsintehty vaatteet. Ainutkertaisuuden ja yksilöllisyyden pönkittäjäksi kehittyi jo 1800-luvulla ranskalainen huippumuoti, haute couture, joka alunperin merkitsi yksittäiskappaleina ja käsityönä tehtyjä vaatteita. Haute couture -vaatteet identifioitiin tekijänsä ainutkertaiseen tyyliin. Tärkeää oli, että tyyli voitiin tunnistaa ja palauttaa ainutkertaiseen subjektiin, muotitaiteilijaan. Melko nopeasti haute couture -maljeja ryhdyttiin kopioimaan. Jäljitelmiä yleistyessä, nimi ja merkki jäivät symboloimaan yksilöllisyyttä.

"Vaate on viesti kantajansa persoonallisuus-

desta" on jokaisen muotijulkaisun peruskliisee. Julkisivun rakentamisesta on tullut työtä, sillä vaatteiden uskotaan paljastavan keitä olemme ja jopa mitä ajattelemme. Sennettin analyysi persoonallisuuden tunkeutumisesta julkisuuteen luo kiinnostavan näkökulman tämän itsestäänselvyyden tarkastelulle. Hän on samoilla jäljillä kuin sosiologian klassikko Georg Simmel, joka uskoi muodikkaan pukeutumisen toimivan eräänlaisena naamiona ja tarjoavan "hunnun ja suojan kaikelle sisäiselle"⁷.

Sennettin kritiikki pakonomaista autenttisuuden etsimistä ja julkisen kanssakäymisen psykologisoitua vastaan on osuvaa. Naamiot, roolit ja rituaalit ovat osa ihmisten välistä kanssakäymistä. Mutta voiko naamiohuveja enää herättää eloon, kun pukeutumisestakin on tullut kovin vakava asia?

Viitteet

1. Ilta-Sanomat 22.7. 1988
2. Sennett toimii sosiaalitieteiden professorina New Yorkin yliopistossa. Hän kirjoittanut mm. kirjat *The Uses of Disorder* (1970), *The Hidden Injuries of Class* (1972) ja *Authority* (1980). Viime vuosina Sennett on esiintynyt myös kaunokirjailijana.
3. Sennett-kritiikistä ks. esim. Lasch, Christopher: *The Culture of Narcissism*. London 1979, s. 27-30.
4. Ks. esim. Väliverronen, Esa: *Koskaan et muuttua saa...* Jürgen Habermasin teoria porvarillisesta julkisuudesta. *Tiedotustutkimus* 3/1985.
5. Käsitehistoriasta ks. esim. Koivisto, Juha & Väliverronen, Esa: *Julkisuuden valta*. Jürgen Habermasin sekä Oskar Negtin ja Alexander Klugen julkisuusteorioiden tarkastelua. Tampereen yliopisto, tiedotusopin laitos. *Julkaisu* Sarja A 57/1987.
6. Laiho, Marianna & Leino, Ritva: *Erojen leikki*. Helsinki 1988, s. 25-26.
7. Simmel, Georg: *Muodin filosofia*. Helsinki 1986, s.59.